

Розвиток теоретичних засад дослідження державних кордонів

Коцан Р. І., Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Виявлено, що виникнення поняття «кордон» пов'язують з виникнення інституту держави. Наголошено, що прикладні знання про окреслення «власної території» було серед першочергових завдань кожної держави при всіх політичних режимах. Наголошено, що науково-теоретичне осмислення кордону відбувалося значно повільніше, але паралельно із розвитком прикладних знань про кордони. Виявлено, що теоретичні основи наукового дослідження кордонів були закладені ще в античні часи і продовжують розвиватися й досі. У розвитку теоретичних основ і формуванні науки про кордони виділено два етапи: додисциплінарний і дисциплінарний. Дисциплінарний етап структуровано на початковий (XIX століття); класичний (кінець XIX століття – 60-і роки XX століття); і сучасний (з 70-х років XX століття) періоди. У даній статті зроблена спроба окреслення формування наукових і прикладних досліджень стосовно кордонів, а також спроба аргументації їх хронологічної періодизації. Методологія дослідження кордонів привела до формування науки про кордони – «лімології». Акцентовано, що спочатку лімологією займались переважно географи, пізніше – політологи і економісти, то зараз вона все більше привертає увагу науковців з області історії, культури, літератури, лінгвістики, соціології тощо. Доведено, що такий прогрес виник на фоні зростання уваги до історичних аспектів кордону, а також трансформації функцій сучасних кордонів, а відтак – формуванню стійких прикордонних територій. Значну увагу звернуто на сучасний період розвитку науки про кордони. Розглянуто наукові напрями у розвитку лімології. Проаналізовано процес поглиблення теорії кордонів на сучасному етапі. Наголошено, що під впливом сучасних підходів кордони почали активніше вивчатись з погляду світових систем й ідентичностей, центр-периферійних відносин, з позицій мондіалізму. Акцентовано, що останнім часом проблематика кордонів вийшла в культурну антропологію, історію, соціологію, актуалізуючи питання прикордонного простору. Наголошено, що перспективним напрямом розвитку науки про кордони є вивчення прикордонних територій, трансформації функцій сучасних кордонів.

Ключові слова: кордон; дослідження; наука; наукова школа; лімологія

Development of theoretical principles of state borders research

Kotsan R. I., Lesya Ukrainka Eastern European National University

In the article, it is proved that the emergence of the term «border» is associated with the occurrence of state. It is emphasized that applied knowledge about framing of «own territory» was among the priorities of each state with all political regimes. It is stressed, that scientific and theoretical understanding of the border was much slower, but in parallel with the development of applied knowledge about it. It is revealed that the theoretical basis of scientific research of the borders was established in ancient times and continues to develop to this day. In the development of the theoretical foundations and the formation of border science two stages are highlighted: predisciplinary and disciplinary. Disciplinary stage is structured into the initial (XIX century); classic (late XIX century – 60s of the XX century); and modern (since the 70s of the XX century) periods. This article attempts to outline the formation of scientific and applied research regarding borders and attempts to find arguments to prove chronological periodization of it.

The methodology of the borders study led to the «limology» formation, which is a science of boundaries. It is emphasized that primarily geologists were engaged in limology study, later – political scientists and economists, but now it attracts the attention of scientists from the field of history, culture, literature, linguistics, sociology, etc. It is proved that such progress arose on the background of growing attention to the historical aspects of the border as well as the transformation of the functions of modern borders and, consequently, the formation of stable border areas. Considerable attention is paid to the present period of the border science development. In the paper scientific directions in the limology development is analyzed.

The process of the theory of boundaries deepening at the present stage is analyzed. It is emphasized that under the influence of modern approaches, the borders began to be studied more actively from the point of view of world systems and identities, center-peripheral relations, from the standpoint of mondialism. It is emphasized that in recent times the problems of borders have entered the cultural anthropology, history, sociology, actualizing the issue of the border area. It is emphasized that the prospective direction of the science of the borders development is the study of the border territories, the transformation of the functions of modern boundaries.

Keywords: border; research; science; scientific school; limology

Развитие теоретических основ исследования государственных границ

Коцан Р. И., Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

Выявлено, что возникновение понятия «граница» связывают с возникновением института государства. Отмечено, что прикладные знания об определении «собственной территории» были среди первоочередных задач каждого государства при всех политических режимах. Отмечено, что научно-теоретическое осмысление границ происходило значительно медленнее, но параллельно с развитием прикладных знаний о границах. Выявлено, что теоретические основы научного исследования границ были заложены еще в античные времена и продолжают развиваться до сих пор. В развитии теоретических основ и формировании науки о границах выделено два этапа: дисциплинарной и междисциплинарной. Дисциплинарный этап структурирован на начальный (XIX век) классический (конец XIX века – шестидесятые годы XX века) и современный (с 70-х годов XX века) периоды. В данной статье сделана попытка определения формирования научных и прикладных исследований границ, а также попытка аргументации их хронологической периодизации. Методология исследования границ привела к формированию науки о границах – «лимнологии». Акцентировано, что сначала лимнологией занимались преимущественно географы, позже – политологи и экономисты, то сейчас она все больше привлекает внимание ученых из области истории, культуры, литературы, лингвистики, социологии и тому подобное. Доказано, что такой прогресс возник на фоне роста внимания к историческим аспектам границ а также трансформации функций современных границ, а следовательно – формированию устойчивых приграничных территорий. Значительное внимание обращено на современный период развития науки о границах. Рассмотрены научные направления в развитии лимнологии. Проанализирован процесс углубления теории границ на современном этапе. Отмечено, что под влиянием современных подходов границы начали активно изучаться с точки зрения мировых систем и идентичностей, центр-периферических отношений, с позиций мондиализма. Акцентировано, что в последнее время проблематика границ вышла в культурную антропологию, историю, социологию, актуализируя вопросы приграничного пространства. Отмечено, что перспективным направлением развития науки о границах является изучение пограничных территорий, трансформации функций современных границ.

Ключевые слова: граница; исследования; наука; научная школа; лимнология

Постановка наукової проблеми та її значення.

Виникнення поняття «кордон» зазвичай пов'язують з виникненням інституту держави. Прикладні знання про кордони виростили із практичних потреб. Окреслення «власної» території було серед першочергових завдань кожної держави при усіх політичних режимах. Науково-теоретичне осмислення кордону відбувалось значно повільніше, але паралельно із розвитком прикладних знань про кордони. Теоретичні підвалини наукового супроводу дослідження кордонів були закладені ще в античні часи і продовжують розвиватися й досі.

Аналіз досліджень цієї проблеми.

До авторів, праці яких заклали теоретичні підвалини дослідження кордонів, можна віднести Арістотеля, Ю. Цезаря, Б. Варенія, Г. Спенсера, Л.-Г. Моргана, Ф. Ратцеля, С. Фосета, К. Хаусхофера, Е. Тено, Д. Уехара, А. Мехена, Х. Маккіндера, Н. Спайкмена та багатьох інших. В Україні до праць кордонної проблематики звертались не тільки науковці, а й громадські діячі та політики: С. Рудницький, М. Грушевський, Ю. Липа та інші. В Росії виток науки про кордони пов'язують з працями В. Семенова-Тян-Шанського. Новий і новітній час диктує свої вимоги до теоретичного осмислення кордонів і розширює предметне поле їх дослідження. Серед численного масиву авторів,

що звертались до кордонної проблематики, можна відмітити таких, як Дж. Прескотт, П. Савицький, Л. Гумільов, О. Маркар, В. Колосов, О. Шаблій, М. Дністрянський, Я. Веременич, О. Долгов, І. Долматов та багато інших. Такі колосальні напрацювання у сфері теоретичних засад дослідження державних кордонів потребують систематизації й узагальнення.

Метою статті є узагальнення та систематизація теоретичних напрацювань у сфері дослідження державних кордонів. Для досягнення мети були поставлені такі **завдання:**

- узагальнити праці, які заклали теоретичні основи дослідження кордонів;
- здійснити періодизацію розвитку теоретичних основ у формуванні науки про кордони;
- здійснити спробу аргументації хронологічної періодизації формування наукових і прикладних досліджень стосовно кордонів.

Виклад основного матеріалу.

Теоретичні підвалини наукового супроводу дослідження кордонів були закладені ще в античні часи і продовжують розвиватися і досі. На нашу думку, у розвитку теоретичних засад і формуванні науки про кордони можна виділити два етапи:

- 1) додисциплінарний;
- 2) дисциплінарний.

Дисциплінарний етап структурований нами на початковий (XIX століття); класичний (кінець XIX століття – 60-і роки XX століття); і сучасний (з 70-х років XX століття) періоди. У даній статті ми спробуємо окреслити формування наукових і прикладних досліджень стосовно кордону і аргументувати їх хронологічну періодизацію.

Кордони як лінії, які окреслювали територіальну цілісність держав, як лінії дотикання і взаємовпливів виникають у глибокому минулому. З плином часу кордони змінювалися і змінюються, і на цьому їх «біографія» не закінчується. Цікавим є екскурс щодо формування концепції кордону.

Практика розмежування територій з'являється у Римській імперії. Так, наприклад, однією з найважливіших форм контактів Римської імперії з племенами ближньої варварської периферії були контакти на лімесі. Лімес як система прикордонних споруд починає розділяти племена Центральної Європи від зони римської цивілізації. Зазначимо, що *limes* (поперечний) – це практика римського межування полів, поділ проміжними дорогами землі на квартали визначеної ширини. Ці проміжні дороги являли собою кордони. Лімес утворився в I ст. н.е. і перетворився в середині II ст. н.е. на складну систему прикордонних комунікацій, які визначали характер військової, політичної та торгової взаємодії Риму та варварів Карпатського регіону. Саме поняття лімес (*limes, limites*) спочатку означало лише стежку, шлях у ранній імперії. Пізніше це слово використовувалось для позначення максимального просування вглиб ворожої території «*penetrat interius, operit limites*». Такий зміст був визначений і Тацитом, хоча він розвинув його як позначення вузької смуги прикордонних земель на відміну від фортець, які там знаходились. Пізніше було введено військово-тлумачення в роз'яснення цього слова, яке вже означає шлях, що з'єднує гарнізони. Для нас важливо, що саме поняття «лімес» необхідно розрізняти не як вузький військовий, термін, а явище більш широкого значення, як «багатофункціональну систему» у взаємовідносинах римлян і варварських племен [11].

У творах авторів III-V ст. н.е. лімес означає нездоланий бар'єр, стіну, яка повинна була відділити Імперію від набігів варварів, як зазначає О. Бандровський [1]. Таким чином формується концепція лімесу як «закритого» оборонного комплексу (формується елементи складової лімесу – дорога, зони операцій військ, система укріплень і форпостів).

Але в I-III ст. лімес не був явищем такого порядку і був «відкритим» як зі сторони Риму, так і зі сторони племінного світу. Найбільшого розвитку у розвитку лімесу набули торговельні операції. Римський купець та варварський посередник ставали бажаними гостями у селищах германських, кельтських, сарматських племен. Цей фактор робив лімес, власне, смугою для здійснення торговельних контактів з племінною периферією. Проте в I-III ст. він ефективно виконував і головне завдання – захищав військово-стратегічні інтереси Риму [10].

До теоретичного осмислення ролі кордону доклала зусиль ще антична філософія, в якій поняття «кордон» слугувало обґрунтуванню можливостей пізнання. Уже тоді люди збагнули подвійну функцію кордону, який водночас розділяє об'єкти і зв'язує їх в єдине ціле. Аристотелю вдалося розкрити топологічні властивості кордону – не належачи об'єкту, останній реалізується як сутність у зіставленні й просторовій суміжності. У класичній праці теоретика геополітики К. Хаусхофера «Кордони у їхньому географічному й політичному значенні» знаходимо цікавий сюжет щодо того, як розумно вибудована грецькими філософами теорія кордону була використана у практиці будівництва Римської і пізніших імперій. Юлія Цезаря він вважає одночасно і творцем кордонів, який стримав переселення народів і закріпив великий кордон на дві тисячі років, і одним із найвидатніших політичних географів. Головну заслугу Цезаря як теоретика Хаусхофер вбачає у тому, що він розпізнав органічний зв'язок між кордоном та прикордонням, доводячи, що знелюднені прикордоння – запорука воєнних успіхів. Саме вміло вибудована кордонна політика, вважає Хаусхофер, дає підставу зараховувати Цезаря до зразкових умів людства [29].

Теоретичні і практичні знання про кордони і межі знаходимо також у географії, а перш за все в тих її відгалужень, які зосереджувалися на описі окремих місцевостей, берегових ліній, комунікаційних систем і об'єднувалися поняттям хорографія. Якщо призначенням географії, за Птолемеєм, було зображувати землю єдиною і безперервною, то хорографія, «беручи окремі місцевості, розглядаючи кожен з них зосібна», мала наводити у своїх описаннях навіть такі дрібниці, як, наприклад, гавані, села, округи тощо. При цьому важливим уявлялося «розумно і корисно передавати навіть найдрібніші особливості країн» [19]. Античні автори складали описи («об'їзди») земель, які на спеціальних картах (перієгезах чи періплах) фіксували головні водні й сухопутні шляхи між поселеннями та узбережжя морів.

XVII–XVIII ст. в географії ознаменувались розвитком географії як науки, дослідження якої базувались на достовірному, здобутому шляхом топографічних обстежень і експедицій, емпіричному матеріалі. Такі дослідження орієнтувалися на географічний детермінізм – уявлення про цілковиту залежність людини від природного середовища. Філософська категорія фізичного простору дала поштовх розвитку двох різновидів географічного знання – землезнавства і хорографічної географії (остання і надалі зосереджувалася на описанні окремих територій і місцевостей). Здійснюються перші спроби визначення предмета географії і придатних для географічних досліджень методів. У «Географії генеральній» Б. Варенія (1650) «часткова географія» (країнознавство) поділялася на «хорографію» (що описує великі простори) і «топографію» (описання невеликих ділянок). З іменем Варенія пов'язують створення теоретичної концепції географії, яка відповідала новому етапу у розвитку філософії, відкритому працями Ф. Бекона і Р. Декарта. Німецька класична філософія підійшла до проблеми кордонів переважно з когнітивних позицій, у контексті взаємозв'язку «свого» і «чужого». Власне, саме на кордоні у баченні Канта, Фіхте, Гегеля відбувається їхня зустріч і починається взаємодія. У процесі цієї взаємодії з'являється нова сутність, яка не зводиться до першопочатків. Уже тут можна бачити витоки розуміння прикордоння як зони активної взаємодії, а також кордону як розділяючої і бар'єрної лінії.

У XIX ст. формуються різні наукові підходи щодо розвитку цивілізацій, держав, народів а також і кордонів. Усе XIX століття ознаменувалося гострими дискусіями між прибічниками двох провідних наукових шкіл стосовно вищезазначених питань. Перша наукова школа – «еволюціоністська». Її прихильники Г. Спенсер, Л.-Г. Морган виходили із пояснень локальних культурних відмінностей перебуванням народів на різних ступенях цивілізаційного розвитку, і, отже, вважали ці відмінності такими, що нівелюються у процесі еволюції. На основі еволюціоністських підходів сформувалися сучасні теорії модернізації. Інша наукова школа – «антропогеографічна» (прихильником якого був Ф. Ратцель) вважала ці відмінності глибоко закоріненими, зумовленими природними й соціальними умовами, що склалися у певних географічних зонах. Антропогеографія стала «праматір'ю» теорій локальних цивілізацій, культурних дифузій, «фронтирів» тощо.

Наприкінці XIX ст. Ф. Ратцель у роботі «Закономі просторового розвитку держав» сформулював концепцію «природних кордонів». Концепція «природних кордонів» була покликана виправдати порушення територіальної цілісності держав і пояснювала це необхідністю їх «природного розвитку», захисту «життєвих інтересів» і «власної» території певного народу. Популярністю користувалася теза Ф. Ратцеля про неправомірність принципу непорушності кордонів, який суперечить природним процесам розвитку держави як організму, що має коріння в просторі, з якого черпає життєву енергію [20, с. 53-182].

Образ держави як живого «біосоціального» організму, кордони якого подібні шкірі, а тому природно відбивають внутрішній стан організму – його кваліть чи міцність, виник також наприкінці XIX ст. на основі уявлень прихильників натуралістичного напрямку соціології (Р. Вормса, А. Еспінаса, П. Лілієнфельда, Г. Спенсера, А. Шеффле) і авторів географічної школи (Г. Бокль, В. Ключевського, Л. Мечникова, С. Соловйова). В натуралістичному напрямку соціології оформилася соціобіологічна школа, основою якої став принцип редукаціонізму, тобто зведення соціального до біологічного. Настанови позитивізму Огюста Конта на розуміння соціології як «соціальної фізики», орієнтованої на методи біології, фізики, обумовили формування органіцизму, політизовані форми якого – «расизм», «нацизм», «соціал-дарвінізм» – згодом привели до дискредитації тези геополітики про суб'єктність географічного простору. Позитивізм обумовив народження не лише теорії географічного детермінізму політичного процесу, але став основою обґрунтування політ-економічного детермінізму у марксизмі, де формування політичного простору обумовлюється наявністю єдиної економічної системи в певних межах.

Редукаціонізм політичної теорії Ф. Ратцеля мав прихильників. Так, шведський юрист Р. Челлен підтримав тезу про майбутній політичний занепад тих держав, які застигли в колишніх (реліктових) кордонах свого існування. Учні Ф. Ратцеля – Х. Гельмольт, А. Дікс, Р. Зігер, Е. Шоне – намагалися виділити загальне визначення кордону як периферійного органу держави, систематизуючи господарську, культурно-географічну і політичну якості і форму простору. Значну роль у німецькій лімології відіграли дослідження І. Зьольх, С. Фосета, О. Мауля, присвячені «почуттю кордону в німців», що були проведені в прикордонних провінціях на Віслі, у Верхній Сілезії тощо. Так,

С. Фосет у роботі «Кордони» при жорсткому розрізненні понять «кордон» і «рубіж» представив типологію кордонів у порівнянні їх описів і послідовно проаналізував функції кордонів. У зв'язку з цим вважається, що С. Фосет перевершив свого учителя Ф. Ратцеля.

У ХХ ст. проблема кордонів постає у новому вимірі. Зближення антропологічних і географічних наукових напрямів, формування різних геополітичних поглядів і концепцій та визначення у них ролі та функцій кордонів – це не останній перелік досягнень науки у цій царині. Найбільш послідовним представником геополітики Німеччини став генерал К. Хаусхофер. У 1927 р. К. Хаусхофер завершив роботу над фундаментальною монографією «Кордони в їх географічному і політичному значенні», в якій запропонував власний варіант «справедливого» (на його думку) вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К. Хаусхофер писав, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і «багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перетнуті дорогами в майбутнє». Кордон, на глибоке переконання К. Хаусхофера, є складовим чинником життя нації, отже його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном і йому рано чи пізно доведеться за це розплатитись. Вчений у своїй праці відстоює погляди на перегляд кордонів (мова йде, передусім, про Німеччину, яка втратила значні території внаслідок Версальського договору і опинилася у принизливому стані). В розділі про психологію кордонів держави та їх типи К. Хаусхофер наводить свій ідеал кордону – «чіткий», стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому» [28]. Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Стосовно сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він, за К. Хаусхофером, нагадує «зруйновану стіну», з якої випали найцінніші камені попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі (йдеться про землі, які відійшли до Франції). Кульмінацією свого дослідження К. Хаусхофер вважає «виховання усвідомленого почуття кордону». «Політичне почуття кордону», на думку дослідника, найкраще збереглося в Японії. Для того, щоб цього досягти в повній мірі, має мати місце рівновага між «настроєм і результатом», але аж ніяк не обійтися без «практичних справ», без «бойової участі як особистості, так і мас у вихованні почуття кордону».

Тільки тоді завершиться «усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження», але «на більш високому рівні».

Заслугою К. Хаусхофера можна вважати запропоновану типологію кордонів. Вчений пропонує виділяти п'ять різновидів кордону:

- 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих вперед опорних органів;
- 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється («кордон напоготові»);
- 3) кордон рівноваги, який можливий завдяки спільному розумінню обидвох сторін;
- 4) укріплений кордон в стані оборони;
- 5) кордон, напередодні розпаду – роззброєний, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо.

К. Хаусхофер також поділяє кордони на «спокійні», «інертні», «легко збуджені» та «застійні». У розділі «Оборона кордону і кордон оборони» вчений звернув увагу на військово-технічну організацію кордону. «Підтримка кордону в боєздатному стані вимагає перш за все клопіткої роботи усіх в державі в ім'я досягнення прикордонної оборони». Але, на думку К. Хаусхофера, все повинно мати свою міру, бо «це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном». У своїй праці К. Хаусхофер писав: «...Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилоючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати успадкований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як сомнамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів» [28]. У роботі «Кордони в їх географічному і політичному значенні» К. Хаусхофер обґрунтовував біогеографічну сутність кордону і типологію «психології кордонів». К. Хаусхофер представив образ території держави як «живої надістоти», умовою виживання якої є «біологічні закони росту», під якими розумілося постійне розширення територій шляхом захоплення земель, колоній і стратегічно важливих комунікаційних вузлів. К. Хаусхофер відзначив, що «...хід історичного розвитку веде від картини кордону і пов'язаних із нею вражень до інстинкту кордону, а через нього до усвідомлення рубежів цілих життєвих просторів і життєвих форм. Кордон – це периферичний орган –

життєва форма, що «замкнута на ключ», позначена на всьому протязі, що випробовує напругу, але живе власним життям захисного покриву, що складається з життєвих форм, наповнених єдиною життєвою волею...» [29, с. 26-28]. К. Хаусхофер вважав, що «про захищені кордони» можна говорити лише там, де політичні кордони завдяки анойкумені збігаються просторово з незаселеністю, непридатністю для життя – «де геологія, морфологія ландшафту сприяють становленню політичних кордонів». На думку К. Хаусхофера, кордон має так зване «передполля», тобто прикордонний простір. Цей постулат свідчить про відчуття відносності кордону. «Як статика й динаміка кордону, так і його психологічна і механічна констатація перебувають у постійному зіткненні». Відносність кордонів виявляється і в тому, що вони повинні одночасно розділяти й бути проникними. Звідси постійне наголошування К. Хаусхофера на культурно-географічному відчутті кордону та його вихованні, яке має загальну значимість для культури, політики й економіки. К. Хаусхофер був по-суті першим, хто наголосив на важливості уважного вивчення прикордоння (погранич), пограничних інстинктів, «незмінно настороженої пограничної свідомості» [29, с. 9, 28-30, 112-115].

З погляду «незмінної настороженості» розглядав проблему кордонів і відомий французький соціолог А. Зігфрід. У передмові до праці геополітика Ж. Анселя «Географія кордонів» він звертав увагу на небезпечність кордонних сюжетів для дослідників – адже, оскільки вони наскрізь пронизані політичними пристрастями, холоднокровно розмірковувати про них неможливо [31].

Різноманітні питання формування кордонів, їх проведення, порівняння політичних кордонів і культурно-географічних їх аспектів були в центрі уваги не тільки європейських наукових шкіл (а зокрема наведеної нами школи представників класичної німецької геополітики). Ці проблеми вивчалися, наприклад, японськими науковцями – Е. Тено, Д. Уехара, досягнення яких приваблювали європейців у зв'язку з описом практики встановлення кордонів на територіях проживання етнічних меншостей. Е. Тено представив типологію кордонів, а Д. Уехара в роботі «Політичний розвиток Японії 1867–1909» пояснював кордони Японії присутнім «інстинктом безпеки», що відображується в конфігурації і зовнішній формі імперії. Пояснення невичерпної напруженості на окремих ділянках державних кордонів здійснювалося з культурно-морфологічної позиції.

Особливе значення в дослідженні основних теорій та концепцій формування кордонів займа-

ють погляди представників англо-американської (атлантичної) школи геополітики. Остання характеризується низкою особливостей: 1) прикладним характером (через те, що А. Мехен, Х. Маккіндер, Н. Спайкмен та ін. були практиками і займалися реальною політикою); 2) атлантичною орієнтацією, спрямованою на розвиток концепції «морської сили», яка розглядалася як особливий тип цивілізації, призначений до світового панування. Виникнення ідей у представників даної школи геополітики був викликаний домаганням Німеччини на панівне положення в світі, її вимоги переділу колоній і військово-політична підготовка до здійснення цього переділу.

Одним із засновників англо-американської школи геополітики був А. Мехен (адмірал, практик військово-морської стратегії, політичний діяч). Він висунув і обґрунтував концепцію «Морської сили», згідно якої не континентальні, а океанічні держави володіють перевагами. Особливу роль у цьому відіграють кордони, а саме наявність морських кордонів, наявність яких породжена географічним положенням. Період діяльності А. Мехена, А. Брукса вважають періодом підготовки ґрунту для становлення силової переваги США. У цей же час з'являється праця Ф. Тернера «Значення кордонів в американській історії», де йшлося про державне будівництво, ставилося питання про політичну організацію при надлишку вільної землі й в умовах віддалених кордонів [27, с. 405].

Ще одним яскравим вченим, представником англо-американської школи геополітики був Х. Маккіндер. Він звернув увагу на кордони межі і протистояння між континентальними і морськими державами. У 1904 р. Х. Маккіндер вперше висунув теорію «Хартленду» (серцевинної землі). Вихідною позицією вченого було судження про те, що світову історію можна розглядати як конфронтацію між континентальними і океанічними державами, яку він прослідкував в просторово-часовому аспекті. Постійні зміни в рівновазі сил лежать в основі складного комплексу міждержавних відносин.

Згідно теорії «Хартленду» світ ділився на дві геополітичні півкулі, континентальну і океанічну. Це бінарне ділення світу в своїй основі конфронтаційне, тобто центри можуть змінюватися, але протистояння не уникнути.

У своїх дослідженнях Х. Маккіндер частково спирається на концепцію американського географа А. Мехена про співвідношення морської і континентальної сил. Але, на відміну від А. Мехена, Х. Маккіндер вбачав основну потенційну світу силу в Євразії.

Однією із головних ідей вченого було виділення осевого (серцевинного) регіону планети, тобто «Хартленду». Його межі мали визначитися зоною, недосяжною для суден морських держав. За моделлю Маккіндера «Хартленд» оточує просторовий елемент – внутрішній півмісяць, який розташований на материковій Європі і в Азії (Німеччина, Австрія, Туреччина, Індія, Китай). Саме ці території захищають «Хартленд» як щит, але можуть бути об'єктом експансії з боку морських держав. Наступним елементом є зовнішній півмісяць, який включає Британію, Південну Африку, обидві Америки, Японію¹.

У подальшому науковому дискурсі дослідження кордонів основною тезою залишалася теза про накладення політичних кордонів на існуючі «природні кордони». Вона знаходить відображення в роботах Н. Спайкмена й А. Роллінгса, які доводили, що державам властива тенденція до експансії, тому мирне співіснування – неможливе [32, 392-394]. Кордони постають індикатором здатності держави до виживання в процесі міждержавного «природного відбору», вони нестабільні і є вираженням тимчасового балансу сил і залежать від нього.

Вітчизняна традиція дослідження кордонів і прикордоння бере свій початок від праць С. Рудницького [21; 24; 26; 30]. Україну він називав «країною кордонів», причому у полі його зору були і кордони фізико-географічні (межа європейської смуги гір і східноєвропейського плато), і геоморфологічні, і кліматичні, і біологічні. У найдавніші часи теренами України проходив кордон між цивілізованими народами Сходу і нецивілізованими північними «народами природи». Пізніше територія України стала кордоном елліністичного світу, з початком середньовіччя — прикордонною землею середземноморського й «передньоазійського» світу; тут проходила також межа між осілим землеробством і кочівництвом. У XV–XVIII ст. Україна опинилася на кордоні трьох світів: західноєвропейського, східно-мусульманського й кочового азійського. Це «страшне пограниччя», за С. Рудницьким, зумовило бездержавність української нації [23].

До проблематики кордонів України та її геополітичного розташування зверталися й інші видат-

ні українські політики та громадські діячі, а також і вчені. У складних та несприятливих геополітичних умовах працювали такі науковці, як: М. Грушевський [3], Д. Донцов [5], М. Драгоманов [13], В. Кубійович [14], Ю. Липа [2; 16; 17], С. Петлюра [18], згаданий вище С. Рудницький [8; 9; 23; 24].

В Росії витоки лімології (науки про кордони) пов'язуються з книгою В. Семенова-Тян-Шанського «Район і країна» (1928). Кордон у ній визначався як місце зміни географічних явищ, причому міг бути і лінією і більш-менш широкою смугою. Праця «Район і країна» була книгою, де були зібрані воедино антропогеографія, хорологія та елементи географії людини.

З позиції економічної географії кордони продовжують досліджуватись у повоєнний час. До 50–60-х рр. XX ст. домінуючими у дослідженні кордонів були традиційні, позитивістські у своїй основі історико-географічні підходи, причому пояснювальні моделі базувалися переважно на аналізі політичних чинників, а держави виступали як єдине нероздільне ціле. Проте вже у цей час почалися поглиблені дослідження у руслі хорології, де кордони і прикордонні території поставали в образі регіонів, що наділені певними особливостями. На основі дослідження прикордонних територій вироблялися підходи до концептуалізації понять «просторовий розвиток», «регіональна політика», «політичний ландшафт» тощо. У цей час спостерігається посилення міжнародних контактів, міжрегіональних відносин. Це, у свою чергу, стає поштовхом до розширення наукових пошуків у плані досліджень прикордонних регіонів, кордонів, пошуків новітніх підходів і методів до їх всебічного вивчення.

Із 70-х рр. XX століття спостерігається значний прорив у дослідженнях феномена кордону і прикордонних територій та регіоналістики в цілому. «Головна мета регіоналістики як науки у цей період полягала у тому, щоб стати фундаментальною, повсюдною дисципліною – базисом для... другого, нового рівня інтеграційного процесу». Регіоналістика вийшла на рівень аналізу інфрадержавних і наддержавних відносин, націоналізму, демонструючи при цьому високий рівень наукової зрілості і академічності [15]. Цей період у розвитку науки про кордони відзначається

1. У 1943 році Х. Маккіндер переробив свою модель хартленду згідно з сучасними світовими тенденціями. Хартленд ототожнювався з СРСР і об'єднувався з Північною Атлантикою, включаючи «міжконтинентальний океан» і його «басейн» в складі Західної Європи і Англо-Америки із країнами Карибського басейну. Цей простір він розглядав як опорний елемент планети, відділений від іншого опорного елемента, і можливої у майбутньому противаги першому в складі Індії і Китаю. Цікаво, що Х. Маккіндер вже не протиставляв морські держави континентальним, вочевидь враховуючи політичні союзи в Першу і Другу Світові війни.

істотним просуванням в теорії кордонів. Так, австралієць Дж. Прескотт розмежував два поняття: кордон і фронтір, визначаючи різницю між ними як відмінність лінії і зони. На відміну від кордону, фронтір має площу. Надалі, щоправда, поняття «фронтір» виявило тенденцію до розмивання і часто застосовувалося для позначення «кордону, що плаває» – простору між заселеною і незаселеною територіями.

Відомий французький політолог, директор Європейської геополітичної обсерваторії Мішель Фуше запропонував розрізнити два поняття – *front* і *frontier*. Першим поняттям він позначає доволі чітку лінію між територіями, що відділяє простір «свого» від «чужого». Це може бути кордон по вододілу, по лінії гірських вершин, міждержавний кордон. Другим – символічний або уявний поділ простору, який передбачає наявність погранич без чіткої розподільчої лінії. Фронтами в його уявленні є, наприклад, етнічні чи культурні кордони. М. Фуше уведе також поняття «діада» на означення ділянки державного кордону, яка розділяє дві сусідні держави [32].

Науковим просуванням у теорії кордонів можна вважати також освоєння різноманітних підходів дослідження цього феномена. Так, на цьому етапі з'являються і починають використовуватись не тільки історико-географічний, класифікаційний та функціональний підходи, а й постмодерністські («світосистемно-ідентичний»), кордони як соціальні явища, «ПСП-підхід»: політика-сприйняття практика з екополітичний, геополітичний та інші). Не зупиняючись на особливостях перерахованих вище підходів дослідження кордону, спробуємо окреслити специфіку наукових пошуків кордонної проблематики.

Сучасний період розвитку науки про кордони характеризується введенням проблеми державних кордонів у контекст кордонів як глобальних сутностей. З'явився погляд на кордон як двоєдиний чинник об'єднання всередині і відмежування зовні, дістало ґрунтовну розробку поняття культурного кордону, далеко не завжди співмірного з формальними кордонами. Розпочалися ґрунтовні дослідження кордонів з погляду безпеки, зокрема мілітаризованих зон. Особливий науковий напрям концентрує увагу на дослідженні проникності тих чи інших кордонів і їхній диференціації за цією ознакою. Кордони як головні питання в політичному та історичному розвитку розглядається представниками російської школи (або школи «євразійства»). Так, П. Савицький – ідеолог євразійства, розробляв питання «просторових меж континентів у собі» – територій, де керують особливі ідеї, що обумовлюють відокремлення певних «місцезовитків». На його думку, євразійському культурно-історичному типу відповідає визначений своєрідний «місцезовиток», що обумовлює особливість і сталість характеристик політичного процесу. П. Савицький відзначає: «Росія – Євразія, представляючи континент, характеризується як замкнуте ціле і з погляду клімату, і з погляду інших умов. Природні умови рівнинної Євразії, ґрунт і степова смуга ... визначають господарсько-соціальні процеси євразійської культури і характерні для неї колонізаційні рухи, у яких здобуває оформлення споконвічна кочівницька стихія» [25, с. 41-62].

Обґрунтування соціально-політичних кордонів «природними» межами присутні у роботах російського дослідника Л. Гумільова, який виходив з того, що концепція етнокультурних регіонів у маргінальних (окраїнних) зонах є найбільш придатною для інтерпретації світових політичних процесів.

Так, згідно Л. Гумільову, континент Євразія, уміщує країну Афразію (Середземноморський басейн із Близьким Сходом і Північною Африкою) і «Європейський півострів – країну, обмежену зі сходу внутрішньою частиною континенту». Кордон між цими історико-культурними регіонами насамперед атмосферний. «Ізотерма січня» на заході позитивна, а на сході негативна, отже, прийнято західну частину називати Європою, а східну Євразією. Подібність ландшафтів визначала характер народів, зіграла важливу роль у формуванні культури і протистояння «Сходу» і «Заходу». Згодом природно-обумовлене протиставлення набуло політичних рис, обґрутовуючи вплив природних кордонів на соціально-політичні структури. Л. Гумільов виступав із критикою географічного детермінізму, доводячи, що прямого впливу не існує, а є тільки опосередкований: «... природні нещастя не впливали на культуру і на етногенез, а впливали тільки на господарство, а через нього – на рівень державної міцності...» [4, с. 311-312].

Під впливом сучасних підходів кордони почали значно активніше вивчатися крізь призму концепцій світових систем та ідентичностей. Світосистемна теорія має у своїй основі тричленну схему «центр – напівпериферія – периферія». Світосистемна теорія користується визначенням світу як утворення з єдиним поділом праці між територіями, що вишиковуються в «товарні ланцюги» у єдиному для всіх напрямку – до ядра світосистеми – «зони, що здобуває прибуток». «Осьовий поділ»

праці між центром і периферією світу нівелює роль держави, її незалежних політичних структур, політичних кордонів. Згодом держава відмирає, а територія її колишньої юрисдикції починає функціонувати відповідно до вимог міждержавної системи світоєкономіки.

Стосовно теорії кордонів такий підхід виливается у розгляд останніх на трьох територіальних рівнях – глобальному, національному, локальному.

Прикордоння у рамках світ-системного аналізу розглядається як новий політичний і культурний феномен, який набуває особливого значення в умовах зміни функцій національної держави під впливом процесів глобалізації. Традиційна для світ-системного аналізу схема «центр – напівпериферія – периферія» доповнюється виділенням макрорегіонального й регіонального рівнів із власними культурними кордонами. Що ж до державних кордонів, то вони часто постають у вигляді «шрамів історії», приречених на розмивання.

У тісний зв'язок із проблемою центр-периферійних відносин поставили проблему прикордоння С. Роккан та його школа. Так, структура кордонів і ступінь контролю над ними, багато в чому визначається концентрацією, конкуренцією чи співпадінням центрів різних типів – адміністративних (військових), економічних чи культурних. Висока концентрація центрів на певній території створює явище просторової сегментації, яка за сприятливих умов стимулює прагнення до сецесії, а за менш сприятливих спричиняє масову міграцію. В ситуації «закритості» центр намагається контролювати не лише територіальні, але й соціокультурні кордони; повна закритість веде до жорсткої політики асиміляції або, навпаки, до розпаду держави. Тому кожна, особливо поліетнічна, держава має сполучати політику інтеграції меншин із певним ступенем консолідації кордонів та оптимізації їхньої конфігурації. У державах, які Роккан називав поліцефальними (із ланцюгом окремих центрів), це завдання на порядок ускладнюється внаслідок жорсткої конкуренції інтересів еліт [22].

Також кордони зараз досліджуються з позицій мондіалізму. Мондіалістський підхід пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з установленням Світового уряду при знищенні расових, етнічних, релігійних, національних і культурних кордонів. Це антипод державності – найбільш аргументоване заперечення ідеї державного суверенітету. Це проект глобальної інтеграції – створення політичного Цілого без бар'єрних кордонів із єдиним правовим,

політичним, соціально-економічним режимом. Це проект реалізації ідеї світового громадянства та космополітизму. Згідно з позиціями мондіалізму, глобалізація виводить питання прикордонних регіонів на інший рівень. Проблема прикордоння тут розглядається крізь призму взаємопроникнення, транскордонності. У політичній географії, політології, геоекономіці з'явилися спеціальні наукові напрями, сконцентровані на дослідженні «транскордонних регіонів». Акцент робиться на розмиванні географічних меж і регіональних складників політичних, соціальних, культурних відносин. Наголошується також на тому, що глобалізація як процес не вкладається в рамки одноступінчастості. Це глибоко діалектичне явище, в якому переплітаються стимули інтеграції й взаємодіювання, виникають і нові транснаціональні соціальні зв'язки й простори, і нові різновиди локальних культур. Водночас із «віртуальним», а то й реальним, стиранням територіальних, культурних, мовних кордонів інтенсифікуються зв'язки й залежності, здатні сприяти як єдності, так і диференціації соціокультурного простору. Потужні хвилі уніфікації й стандартизації розмивають традиційні уявлення про самотність і суверенітет.

У новітніх дослідженнях кордони постають також в іпостасі соціальних явищ. Тоді досліджуються взаємозв'язки між кордонами та територіальними ідентичностями. Розгляд категорій простору, території, місця як підвалин соціальної ідентичності проклав шлях до диференціації між почуттям місця (sense of place) та вкоріненістю (rootedness), а також прив'язаністю до місця (attachment to place). У науковому обігу з'явилися диференційовані підходи до аналізу різних типів територіальних ідентичностей – ідентифікації з місцем (place-identity), локальних ідентичностей (local identity), регіональних ідентичностей (regional identity), ідентифікації із середовищем (environmental identity) чи з місцем проживання (settlement identity). Операціональним виявилось й поняття регіональної культури, яка трактується як сукупність прийнятих у певному регіональному співтоваристві цінностей, вірувань, суспільних традицій [12].

Останнім часом проблематика кордонів вийшла у культурну антропологію, історію, соціологію, актуалізуючи питання регіональної ідентичності, регіонального і прикордонного простору. На думку вчених, сьогодні формується своєрідне гуманітарно-географічне концептуальне поле, в якому органічно співіснують різні відгалуження культурної антропології, культурології, політоло-

гії, історії (особливо регіональної й локальної), літературознавства, комплексного містознавства й регіоназнавства. У перехідній ментальній зоні, на стику науки, філософії й мистецтва формуються гібридні напрями, провідне місце серед яких належить метагеографії та геософії [8; 9; 23; 24].

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Таким чином, кордони – це не нове історичне чи політичне явище або феномен. На нашу думку, кордони – це важливі реалії конкретної геополітичної ситуації. Кордони потрібно розглядати в контексті цивілізаційного розвитку як складовий елемент цілісної системи міжнародних відносин, що функціонує і розвивається згідно внутрішньої логіки та внутрішніх закономірностей, яка за які-

стю і за масштабністю може трансформуватися. Методологія дослідження кордонів привела до формування науки про кордони – «лімології» (від лат. *limes* – границя, кордон). Якщо спочатку лімологією займались переважно географи, пізніше – політологи і економісти, то зараз вона все більше привертає увагу науковців з області історії, культури, літератури, лінгвістики, соціології тощо. Такий прогрес виник на фоні зростання уваги до історичних аспектів кордону а також трансформації функцій сучасних кордонів, а відтак – формуванню стійких прикордонних територій. У подальших наукових пошуках наша увага буде зосереджена на сучасних теоретичних досягненнях у лімологічних дослідженнях.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бандровський О. Г. «Лімесна» політика Римської імперії на північно-східних кордонах в I–III ст. н. е. / О. Г. Бандровський // *Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів.* – 2001. – Вип. 13. – С. 24-32.
2. Бедрій А. Юрій Липа – ідеолог і політичний теоретик / А. Бедрій // *Визвольний шлях.* – 1995. – № 4. – С. 502-510.
3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – Київ: Знання України, 1991. – 240 с.
4. Гумилев Л. Н. Ритми Евразии: эпохи и цивилизации / Л. Н. Гумилев. – СПб.: Кристалл, 2003. – 608 с.
5. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Нью-Йорк: Орг. оборони Чотирьох Свобід України, 1957. – 210 с.
6. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития / Д. Н. Замятин // *Общественные науки и современность.* – 2010. – № 4. – С. 126-138.
7. Замятин Д. Н. Метагеографические оси Евразии / Д. Н. Замятин // *Полис.* – 2010. – № 4. – С. 22-47.
8. Кисельов Ю. О. Основи геософії: проблеми теорії та методології / Ю. О. Кисельов. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.
9. Кисельов Ю. О. Український фронтір як геософічна проблема / Ю. О. Кисельов // *Часопис соціально-економічної географії.* – 2012. – Вип. 12 (1). – С. 36-39.
10. Колосовская Ю. К. Некоторые вопросы взаимоотношений Римской империи с варварским миром / Ю. К. Колосовская // *Вестник древней истории.* – 1996. – № 3. – С. 146-166.
11. Колосовская Ю. К. Проблема «Рим – варвары» в советской историографии античности последних десятилетий / Ю. К. Колосовская // *Вестник древней истории.* – 1980. – № 3. – С. 180-192.
12. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці / Г. Коржов // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2010. – № 1. – С. 108-114.
13. Кочубей Ю. «Чорноморська орієнтація» – геополітична доктрина: історія і сучасність / Ю. Кочубей // *Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє.* – Київ, 2004. – С. 494-506.
14. Кубійович В. Атлас України і сумежних країв / В. Кубійович. – Львів: Український вид. ін-т, 1937. – 113 с.
15. Ландабасо А. И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования / А. И. Ландабасо // *Регионы и регионализм в странах Запада и России.* – М., 2001. – С. 92-94.
16. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Торонто: Говерля, 1953. – 307 с.
17. Липа Ю. Розподіл Росії / Ю. Липа. – Львів: Ін-т народознав. НАН України, 1995. – 147 с.
18. Петлюра С. Статті / С. Петлюра. – Київ: Дніпро, 1993. – 339 с.
19. Птолемей К. Руководство по географии / К. Птолемей // *Античная география.* – М.: Государственное издательство географической литературы. – С. 281-323.
20. Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография) / Ф. Ратцель // *Классика геополитики, XIX век.* – М., 2003. – С. 53-182.
21. Розгін І. Степан Рудницький (1877–1938) / І. Розгін // *Самостійна Україна.* – 1965. – Ч. 2. – С. 23-26.
22. Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии / С. Роккан // *Политическая наука.* – 2006. – № 4. – С. 48-50.
23. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький. – Берлін: вид-во «Українське слово», 1923. – С. 8-23.
24. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / С. Рудницький. – Львів: Світ, 1994. – 413 с.
25. Савицкий П. Континент Евразия / П. Савицкий. – М.: Аграф, 1997. – 231 с.
26. Салтовський О. І. Степан Рудницький – теоретик української геополітики / О. І. Салтовський // *Проблеми формування і розвитку політичної системи в Україні.* – Київ, 1995. – С. 166-172.
27. Тернер Ф. Значение границы в американской истории / Ф. Тернер. – М.: Мысль, 2002. – 405 с.

28. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / К. Хаусхофер // Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. С. 227–598.
29. Хаусхофер К. О геополитике: работы разных лет / К. Хаусхофер. – М., 2001. – 426 с.
30. Шаблій О. Академік Степан Рудницький: фундатор української географії / О. Шаблій. – Львів: РВВ Львів. держ. ун-ту, 1993. – 223 с.
31. Ancel J. Geographie des frontieres / J. Ancel. – Paris, 1938. – P. VII.
32. Foucher M. Fronts et frontieres. Un tour du monde geopolitique / M. Foucher. – Paris, 1991. – P. 5-15.
33. Spykman N. Geographic Objectives in Foreign Policy / N. Spykman, A. Rollings // American Political Science Review. – 1999. – P. 392-394.

REFERENCES

1. Bandrovskiy, O.H. (2001). «Limesna» polityka Rymsskoi imperii na piv–nichno-skhidnykh kordonakh v I–III st. n. e. [«Limesna» policy of the Roman Empire on the north-eastern borders in the I-III centuries. A.D.]. *Davnia istoriia Ukrainy i sumizhnykh rehioniv*, 13, 24-32 [in Ukrainian].
2. Bedrii, A. (1995). Yurii Lypa – ideoloh i politychnyi teoretik. [Yuri Lipa as an ideologue and political theorist]. *Vyzvolnyi shliakh*, 4, 502-510 [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M. (1991). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut*. [Who are Ukrainians and what do they want?]. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
4. Humylev, L.N. (2003). *Rytmy Evrazyy: epokhy y tsyvylyzatsyy* [Rhymes of Eurasia: Epochs and Civilizations]. Saint Petersburg: Krystall [in Russian].
5. Dontsov, D. (1957). *Pidstavy nashoi polityky*. [The basis of our policy]. New York: Orh. oborony Chotyrokhs Svobid Ukrainy [in Ukrainian].
6. Zamiatyn, D.N. (2010). Humanitarnaia heohrafiya: predmet yzucheniya y osnovnye napravleniya razvytiya [Humanitarian geography: the subject of study and the main directions of development]. *Obshchestvennye nauky y sovremennost*, 4, 126-138 [in Russian].
7. Zamiatyn, D.N. (2010). Metaheohrafycheske osy Evrazyy [Metageographic axes of Eurasia]. *Polys*, 4, 22-47 [in Russian].
8. Kyselov, Yu.O. (2011). *Osnovy heosofii: problemy teorii ta metodolohii* [Fundamentals of geosophysics: problems of theory and methodology]. Luhansk: DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka» [in Ukrainian].
9. Kyselov, Yu.O. (2012). Ukrainyskyi frontyr yak heosofichna problema [Ukrainian frontier as a geosocial problem]. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii*, 12 (1), 36-39 [in Ukrainian].
10. Kolosovskaia, Yu.K. (1996). Nekotorye voprosy vzaymootnosheni Rymsskoi ympery y s varvarkym myrom [Some questions of the relationship between the Roman Empire and the barbaric world] *Vestnyk drevnei ystoriy*, 3, 146-166 [in Russian].
11. Kolosovskaia, Yu.K. (1980). Problema «Rym – varvary» v sovetsko ystoriyohrafiy antychnosti poslednykh desiatilety [Problems «Rome – Barbarians» in Soviet historiography of antiquity of the last decades]. *Vestnyk drevnei ystoriy*, 3, 180-192 [in Russian].
12. Korzhov, H. (2010). Terytorialni identychnosti: kontseptualni interpretatsii v suchasni zarubizhni sotsiologichni dumtsi [Territorial Identities: Conceptual Interpretations in Contemporary Foreign Sociological Thought]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 1, 108-114 [in Ukrainian].
13. Kochubei, Yu. (2004). «Chornomorska oriientatsiia» – heopolitychna doktryna: istoriia i suchasnist. [«Black Sea orientation» – geopolitical doctrine: history and modern times.]. Kyiv [in Ukrainian].
14. Kubiiovych, V. (1937). *Atlas Ukrainy i sumezhnykh kraiv* [Atlas of Ukraine and adjacent regions]. Lviv: Ukrainyskyi vyd. in-t [in Ukrainian].
15. Landabaso, A.Y. (2001). *Teoriya rehyonalistyky: evropeyskyi opyt yssledovanyia* [The theory of regionalism: the European experience of research]. (pp. 92-94). Moscow [in Russian].
16. Lypa, Yu. (1953). *Pryznachennia Ukrainy* [Purpose of Ukraine]. Toronto: Hoverlia [in Ukrainian].
17. Lypa, Yu. (1995). *Rozpodil Rosii*. [Distribution of Russia]. Lviv: In-t narodoznav. NAN Ukrainy [in Ukrainian].
18. Petliura, S. (1993). *Statti*. [Articles]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
19. Ptolemei, K. *Rukovodstvo po heohrafiy* [Geography Guide]. Moscow: Hosudarstvennoe yzdatelstvo heohrafycheskoi lyteratury [in Russian].
20. Rattsel, F. (2003). *Narodovedenye (Antropoheohrafiya)* [People's Studies (Anthropogeography)]. Moscow [in Russian].
21. Rozghin, I. (1965). Stepan Rudnytskyi (1877–1938) [Stepan Rudnitsky (1877–1938)]. *Samostiina Ukraina*. (Vols. 2). (pp. 23-26) [in Ukrainian].
22. Rokkan, S. (2006). Horoda, hosudarstva y natsyy: prostranstvennaia model yzucheniya razlychyi v razvytyy [Cities, states and nations: a spatial model for studying differences in development]. *Polytycheskaia nauka*, 4, 48-50 [in Russian].
23. Rudnytskyi, S. (1923). *Ukrainska sprava zi stanovyshcha politychnoi heohrafii*. [Ukrainian case on the state of political geography]. Berlin: vyd-vo «Ukrainske slovo» [in Ukrainian].
24. Rudnytskyi, S. (1994). *Chomu my khochemo samostiinoi Ukrain?* [Why do we want an independent Ukraine?]. Lviv: Svit [in Ukrainian].
25. Savytskyi, P. (1997). *Kontynent Evrazyia* [Continent Eurasia]. Moscow: Ahraf [in Russian].

26. Saltovskiy, O.I. (1995). *Stepan Rudnytskyi – teoretyk ukrainskoi heopolityky [Stepan Rudnytsky as a theoretician of Ukrainian geopolitics]*. Kyiv [in Ukrainian].
27. Terner, F. (2002). *Znachenie hranitsy v amerykanskoj istorii [The meaning of the border in American history]*. Moscow: Mysl [in Russian].
28. Khauskhofer, K. (2003). *Hranytsy v ykh heohrafycheskom y polytycheskom znachenyy [Borders in their geographical and political significance]*. Moscow: AST [in Russian].
29. Khauskhofer, K. (2001). *O heopolytyke: raboty raznykh let. [About geopolitics: work of different years]*. Moscow [in Russian].
30. Shablii, O. (1993). *Akademik Stepan Rudnytskyi: fundator ukrainskoi heohrafi [Academician Stepan Rudnytsky: Founder of Ukrainian Geography]*. Lviv: RVV Lviv. derzh. un-tu [in Ukrainian].
31. Ancel, J. (1938). *Geographie des frontieres*. Paris.
32. Foucher, M. (1991). *Fronts et frontieres. Un tour du monde geopolitique*. Paris.
33. Spykman, N. & Rollings, A. (1999). Geographic Objectives in Foreign Policy. *American Political Science Review*, 392-394.

Коцан Роман Ігорович

Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13

Kotsan Roman

PhD (candidate of political sciences),
Associate professor of the international relations and regional studios department
Lesya Ukrainka Eastern European National University
13, Voli ave., Lutsk, 43025, Ukraine,

Email: post@eenu.edu.ua

Цитування: Коцан Р. І. Розвиток теоретичних засад дослідження державних кордонів / Р. Коцан // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 66-77.

Citation: Kotsan, R. I. (2018). Rozvytok teoretychnykh zasad doslidzhennia derzhavnykh kordoniv [Development of theoretical principles of state borders research]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(6), 66-77.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.06.2018

Схвалено до друку / Accepted: 26.06.2018